

*Карыева А.К.*

## КЫРГЫЗ АГАРТУУСУНА ТААНДЫК МҮНӨЗДҮҮ БЕЛГИЛЕР

*Карыева А.К.*

## ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОСВЕЩЕНИЯ КЫРГЫЗОВ

*А.К. Karyeva*

## CHARACTERISTIC FEATURES OF THE KYRGYZ ENLIGHTENMENT

УДК: 930.85:008.

*Агартуучулук руханий маданиятынын тарыхый этабы катары элдердин тарыхындагы маанилүү учур. Макалада XIX к. – XX к. башындагы Кыргызстандагы агартуучулуктун өнүгүшүнө таандык мүнөздүү белгилер каралды.*

**Негизги сөздөр:** кыргыз, агартуу, агартуучулук, маданият, ислам, өнүгүү.

*Просвещение как исторический этап духовной культуры является одним из важных моментов в истории народов. В статье рассматриваются характерные особенности развития просветительства в Кыргызстане XIX в. - начале XX в.*

**Ключевые слова:** кыргыз, просвещение, просветительства, культура, ислам, развитие.

*Enlightenment as a historical stage of spiritual culture is one of the most important moments in the history of nations. The article is devoted to the characteristics features of the development of enlightenment in Kyrgyzstan 19th century and early 20th century.*

**Key words:** Kyrgyz, education, enlightenment, culture, Islam, development.

Агартуучулук дүйнө элдердин маданий өнүгүүсүндө болуучу тарыхый-маданий процесстердин бири. Башка дүйнө элдериндей эле Кыргызстандын тарыхында да агартуу этабынын болушу мыйзам ченемдүү көрүнүштөрдөн.

Агартуу коомдук өнүгүүнүн белгилүү бир этабы катары каралуу менен жекелик жана жалпылык мүнөзгө ээ. Агартуучулук коомдук өнүгүштүн мурдагы этаптарынын руханий жетишкендиктерин, нарк-насилдерин мурастоо аркылуу алардын прогрессивдүү маани-маңызын жаңы цивилизациялык мейкиндик менен мезгилде байытып [11.37], учур талабына жооп бербеген мурунку түзүлүштүн терс жактары менен күрөшүп, жаңыланууга чакырган руханий кыймыл. Кыргыз агартуучулары да башка агартуучулардай эле, коомдун өнүгүшүнө кедергисин тийгизген терс көрүнүштөрдү, адамзаттын бактысыздыгын, социалдык жардылыгынын эң негизги себебин адамдардын билимсиздигинен, түркөйлүгүнөн, башкаруучулардын адилетсиздигинен көрүшкөн.

Кыргыз агартуусу ички жана тышкы факторлордун негизинде калыптанып, өнүккөн. Агартуунун калыптанышы XVIII кылымдын экинчи жарымы – XIX кылымдагы коомдук-саясий, социалдык-экономикалык, маданий абалы менен шартталат. Илимий адабияттардагы маалыматтар боюнча XVIII к. экинчи жарымында Кыргызстанда патриархалдык-феодалдык мамилелер үстөмдүк кылган кыргыз

урууларынын саясий бирикмелери өкүм сүргөн. Ички уруулар аралык чыр-чатактар, сырткы душмандардын кол салуулары уруулардын биригип, бирдиктүү мамлекет түзүшүнө кедергисин тийгизбей койгон эмес.

Салык, чийки зат, мал, азык-түлүктөрдү берип туруучу объект катары кызыктырган Кыргызстандын аймагын Кокон хандыгы XVIII кылымдын экинчи жарымынан баштап каратуу менен XIX кылымдын биринчи чейрегинде чек арасын түндүк кыргыз урууларынын аймагына чейин жеткирген. [8.505] XIX кылымдын 30-жылдарына карата түндүк кыргыздардын күч менен каратылышы бүтүндөй Кыргызстандын чегин Кокон хандыгынын бийлигине баш ийдирилген. Хандыктын жүргүзгөн саясаты салыктардын, чыгымдардын өсүшү менен коштолгон, б.а. эч кандай экономикалык, саясий, маданий реформалар жүргүзүлгөн эмес.

Орто Азия элдериндеги агартуунун калыптанышына таасир эткен факторлордун бири ислам маданияты. Ислам динин Борбордук Азияда, анын ичинде Кыргызстандын аймагында таралышы, бекемделиши дээрлик он үч кылымга чукул созулуп, жетишээрлик даражада узак жана оор процесстерден болгон. Ислам акырындап үстөмдүк кылуучу динге айланып, кыргыздардын турмуш-тиричилик укладына анчалык деле өзгөртүү киргизе албаганы [3.286] менен жер-жерлерде мечиттер салынып, мечиттердин алдында мусулман мектептери, медреселери ачыла баштаган. Батыш Европадагыдай (баары эмес) Чыгыш элдеринде, анын ичинде кыргыздарда дин, диндик көз караштар менен болгон өтө чоң келишпестик жокко эсе болгон.

Америкалык белгилүү чыгыштаануучу Ф.Роузенталь ислам цивилизациясын байыркы классикалык цивилизация же Батыштын христиан-дык цивилизациясы менен салыштырып же карама-каршы коюуга болорун айтып, батыш менен исламдын “билиминин” тамыры бир экендигине токтолгон. [12.327] Албетте, XIX к. башында Батыш менен Чыгыштын өнүгүүсү кескин айырмаланып турган. Жалпыга белгилүү болгондой Батышта бул мезгилде адамдын акыл-эсин жогору коюу аркылуу феодализмдин, диндин коомдун, илимдин, техника-нын өнүгүшүн артка тарткан терс жактары менен күрөшүүсү аяктап, экономикасында өнөр жайында, айыл-чарбасында капитализм толугу менен жеңишке жетип, дыйкандар феодалдардын эзүүсүнөн бошонуп, ири завод, фабрикалар курулуп, дүйнөлүк державалар пайда болгон.

XIX кылымдын ортосунан баштап Россия империясынын курамына кириши менен Кыргызстан Европанын маданиятына, өнүгүү жолуна акырындап тартыла баштаган. Ал тургай кыргыз агартуучулары: *“Билүүгө Европанын магрифатын<sup>3</sup>; Талаптангын илимге адыл затым”* [13.82] – деп, европаныкындай билим алууга, маданиятка, өнүгүүгө жетүүгө чакырышкан.

XIX кылымдын 80-жылдарынан баштап падышачылык орус өкмөтү тарабынан жүргүзгөн саясатынын негизинде элдик коомдук ой-жүгүртүүнүн жаңы денгээли өсүп жетилген. Учурда Батыштын агартуучулары адамзаттын тарыхынын өнүгүү этабына «Агартуу кылымын» кошу менен, жаңы тарыхый субъекти, б.а. өнөр жайлуу коомдун мүчөсүн же сабаттуу индивидди калыптандырууну көтөрүп чыгышкан [7;10]. Жаңы коом үчүн жаңы муундун адамын – билимдүү, кесиптин ээсин тарбиялоо да негизги проблемалардан болгон. Аталган доордогу кыргыз агартуучуларын алдында да, албетте дал өзүндөй эмес, бирок үндөш милдеттери менен максаттары турган.

Кыргыз агартуусундагы билим берүү, илим алууга үндөө, тарбиянын маанисин жогоруу коюу сыяктуу ой-пикирлери салттуу билиминдеги мурунтандан келе жаткан негизги идеялардан. Жылдан-жылга билимге болгон муктаждыкты түшүнүшкөн агартуучулар элдин сабатын ачып, билим алууга эле үндөбөстөн, өздөрү да түздөн-түз агартуучулук кесипти аркалашкан [5;9]. Алсак, кыргыз элинин алгачкы агартуучуларынын бири Нурмолдо 1840-50 – жылдары Намангандагы Молдо Кыргыз медресесинде окуп, кийин ушул эле окуу жайында мугалим-мударис болгон [5]. Учурда Нурмолдодон кыргыздын атактуу акын, агартуучусу Жеңижок Өтө уулу да окуган: *“Билим берип жети кыл; Окуттуңуз эки жыл; «Алиппени» үйрөтүп...; Арапчаны сүйлөтүп...; Кат жаздырып көрдүңүз; Кош-кош тамга чыздырып...; Билесиз бала мүнөзүн; Билгизер бекен үн өзүн;”* – деп, жазгандай. Агартуучунун шакирттерине берген жети кыл билими: 1) ататек (тарыйхат); 2) исламият; 3) билегения; 4) эсеп-кысап (алхораний-алгебра); 5) жуграпия; 6) каинат (асмания); 7) айнааме (агрономия, малчылык) болгон [9.142]. Нурмолдонун агартуучулук ишмердигин белгилүү окумуштуу Советбек Байгазиев: «Нурмолдонун эң негизги педагогикалык, мударистик өзгөчөлүгү жана агартууга алып келген үлкөн жаңылыгы – ал балдарды кыргызча окуткан,... Анын мектебинде кыргыздын сөздөрү, ырлары, кошоктору жаңырган, баарынан да Манас айтылган... Өтүлгөн нерсени практика жүзүндө бекемдөө сабагын өткөнүнө караганда, Нурмолдонун дидактикалык-методикалык сабаты бир топ өйдө экендиги байкалып турат. Өзүнүн туулган айлына ата-бабалары курган мурунку медресени кайра жандандырып кыргыз балдарды медресеге тартып

окута баштаган... Нурмолдодон кыргыздын белгилүү бай-манаптары балдарын окутушкан. Кыргыздын колунда бар адамдары балдарынын катсабаттарын жоюш үчүн атайын алыс жактардан билимдүүмүн деген молдолорду алып келишип окутушкан. Нурмолдо дагы өз заманынын алдыңкы, билимдүү адамдарынан болгон»[5], –деп баалаган.

XIX кылымдын 80-жылдарынан кийин жайыла баштаган жадидчилик кыймылынын шарапаты менен XX кылымдын башында агартуучулардын китептери, окуу куралдары, эмгектери чыга баштаган. Карапайым элдин сабатсыздыгын жоюуда медреселер менен мектептердеги диний китептер жетишсиз экендигине көзү жеткен белгилүү агартуучу Эшенаалы Арабаев жергиликтүү калыктын сабаттуу болуп, караңгылыктан чыгышы үчүн илим, билими бизден жогору болгон өлкөлөрдө жүрүп топтогон аздыр-көптүр тажрыйбасынын натыйжасында жаңы китептерди жаратуунун зарылдыгын түшүнөт. 1911-жылы Уфадан «Шарк» басмаканасынан жарыкка чыгарган, Х.Сарсекеев менен биргеликте жазылган «Алифба йаки төтө окуу» – «Балдарды мектептерде тез (интенсивдүү) окутуунун жолдору же алиппеси» кыргыз, казак балдарына арналып, кыргыз тилинде чыккан окуу китептеринин көч башы болгон. Бул окуу китебин жазууда авторлор ошол кездеги орус, өзбек, татар, казак тилинде чыккан алиппе китептерин үлгү катары пайдаланган. «Төтө окуу» түрк элдеринин жана орус тилинде басылып чыккан окуу китептерин талдоого алуу менен араб тамгасында жазылган кыргыз, казак алиппеси. 1912-жылы “Жазуу өрнөктөрү” (таза жазуунун үлгүлөрү) аталыштагы 35 беттен турган китепти Оренбург шаарынан «Вахит» басмаканасынан чыгарган. Мында жазуу эрежелери, каллиграфия, тамгаларды кооз жазуу үлгүлөрүнүн методикасы берилген. Ошол эле жылы Эшенаалы Арабаевдин “Оренбургдан Ташкентке чейин” макаласы “Айкан” журналынын 1-санына жарык көргөн. 1911-жылы Молдо Кылыч Шамыркан уулунун «Кысса-и зилзала» Казан шаарында, Осмонаалы Сыдык уулунун 1913-жылы “Мухтасар тарих Кыргызия», 1914-жылы «Тарих кыргыз Шадмания» эмгектери Уфа шаарынан, басмаканалардан чыккан.

Кыргыз агартуусунун калыптанып, өнүгүшүндөгү тышкы факторлордун бири дүйнөлүк өнүгүүнүн жаңы цивилизациялык багытына түшкөн Борбордук Азиядагы коомдук-саясий, социалдык-экономикалык, маданий өзгөрүүлөр. *“Элим кыргыз, өзүбек; Тили түркү урматы; Калкы менен көчмөн го; Кыргыз, казак адаты”*, - деп Молдо Кылыч, жазгандай Борбордук Азия, Орто Азия, Түркстан бир географиялык бүтүндүктү эле эмес, элдердин коомдук-саясий турмушундагы, маданиятындагы жалпылыктарды да байланыштырып турган.

Россия империясынын жүргүзгөн колониалдык саясаты аймактын экономикалык, маданий өнүгүшү менен коштолгон. “Орусташтыруу” саясатынын негизинде ачылган орус-тузем мектептери жерги-

<sup>1</sup> Окуу, билим.

ликтүү калктын балдарын Европанын маданиятына тартуу менен илимге, билимге болгон кызыкчылыктарын жогорулаткан. Мында Россия империясынын курамындагы башка мусулман калктарындагы агартуучулук кыймыл да таасир эткен.

XVIII кылымдын ортосуна карата Кыргызстан Борбордук Азиянын башка аймактарына салыштырганда экономикалык өнүгүүсү боюнча алда канча артта калган. Экономикасында мал чарбачылык мурункудай артыкчылыкка ээ болуу менен өнөр жайдын өнүгүүсүнө дээрлик көңүл бурулган эмес. Анын үстүнө Европа, Америкадагыдай өнөр жайдын өнүгүшүнө болгон коомдук муктаждык бышып жетилбеген.

Байыркы Жибек жолунан орун алган Кыргызстандын аймагы сооданын өнүгүшүнө ыңгайлуу болгон. Алсак, 1881-жылы Караколдогу товар айланууга караганда 7 эсе аз болгон Пишпектин товар айлануусу 50 миң руб. түзсө, 1883-жылы 248 миң руб., 1886-жылы 284 миң руб. жеткен.[6.82] Кыргызстандын ички рыногунда акча мамилеси аз болгон. Аймак аркылуу Кашгар, Кулжага караван жолу өткөн. 1912-жылы ачылган Кокон-Наманган-Скобелев-Ош-Жалал-Абад темир жолу, 1913-жылы өз курулушун баштаган Арыс-Пишпек<sup>4</sup> темир жолдору соода сатык иштеринин жанданышына өбөлгө түзгөн. Соода байланыштары Түркстандын башка аймактарынан тышкары Россия, Кытай, Афганстан ж.б. жерлер менен түзүлгөн.

Сооданын өнүгүшү менен катар майда чакан өнөр жайлары да иштей баштаган. Бул жумушчу табынын калыптанышына алып келген. Жумушчу табынын өсүшү салыштырмалуу түштүк Кыргызстанда, Фергана областында кескин айырмаланган. 1913-жылга карата 38528 жумушчунун 10808 фабрика менен заводдордо иштесе, 27720сы майда кол өнөрчүлүгү ишканаларда эмгектенишкен. Анын ичинен Ош уездинде 1824 жумушчунун 170и завод, фабрикаларда каталган[14.23]. Кыргызстандын түндүк аймагынын камтыган Жети-Суу областында жумушчулардын саны бир кыйла аз болгон. Анткени тоолуу аймак болгондуктан көчмөн, жарым көчмөн мал чарбачылык турмушта болгон. Майда кол өнөрчүлүк жана ири өнөр жай мекемелеринде иштеген жумушчулардын саны 2011ге жеткен. Анын ичинен 221и Пишпек уездине, 134ү Пржевальск уездине тааныдык[14.22-23].

Ар элдин агартуучулук ойлору, мазмуну жагынан негизинен дал келгени менен өзгөчөлүктөргө да ээ. «Мындай өзгөчөлүктөр тигил же бул элдин экономикалык өнүгүшү, таптык күчтөрдүн катышы, улуттук салттардын мүнөзү, агартуучулук кыймылдын калыптануусунун идеялык башаттары жана конкреттүү тарыхый факторлордун деңгээлдери менен шартталат. Бул өзгөчөлүктөр маселелердин курч коюлушунда, андан соң, коомдук турмуштун ар кандай маселелерине коюлган милдет-

тердин мазмунуна карата феодализмге каршы күрөштө пайда болгон мүнөздүү ыкма.»[2.43] Кыргыз агартуусунун, агартуучулугунун калыптанып, өнүгүшүнө таандык мүнөздүү белгилердин бири улантуучулук. *“Калыгулдан укканын; Арстанбек сайрап жам кылды; Баштан аяк укканын; Баары, журтка даң кылды”*,<sup>5</sup> – деп Тоголок Молдо жазгандай, агартуу идеяларынын жаралышында агартуучулардын өздөрүнүн да салымдары аз эмес.

Агартуунун негиздөөчүлөрү, айрыкча француз агартуучулары чиркөөнүн илимдин өнүгүшүнө каршы туруулары менен христиан дининин таңуулоолоруна каршы башынан аягына чейин күрөшүшкөн. Буга Вольтердин бир эле сөзү жетиштүү: *“Зыянкечиги жок кылыш керек!”* (*“Раздавить гадину!”*). Бирок, ошол эле учурда динге болгон чыдамкайлуулук, деисттик көз караштар да кездешет. Ал эми мусулмандардын ыйык китеби Куранда 700дөн ашык илим менен билим берүүгө көңүл буруу эскерилет. Ошондуктан ислам өлкөлөрүнүн, мусулман элдеринин агартуусуна дин чоң роль ойногон.[1]

Эгер биз кыргыз агартуучуларынын ойтолгоолоруна токтолсок, агартуучулуктун алгачкы этабында материалисттик же атеисттик көз караш дээрлик жокко эсе. Ал эми XIX аягынан баштап динге болгон көз караштарында өзгөрүүлөр бар. Бул учурда дин ишмерлерин, кызматчыларын урматтоо сыйлоо менен сыңдоо да кездешет. *«Тындасаныз акыры,; Алдансынган молдону. Сөздү чындап биле албай,; Шариатты булгады,; Текеберлүү бендени; Үйгө кирсе, кел дебе...Акылсызга убал жок,; сөз сүйлөсө, үн дебе»*, - деп Молдо Кылыч жазгандай. Же болбосо Токтогул айткандай: *«Эл ичинде кыдырган,; Эшен болот дечү эле,; Элден алдап албаса,; Кесел болот дечү эле,; Эшен менен энчилеш, Калпа болот дечү эле.»* Бирок, кыргыз агартуучулары динди эмес, динге жамынган дин «ишмерлерин» сындашкан. Албетте кыргыз эли бул учурда өздөрүнүн негизинен мусулманбыз деп таанып келишкени менен диндин канондорунун барын толук, так аткарышкан эмес.

Батыш агартуучулардын башын бириктирген эң негизги өзөктүү идея акыл-эстин үстөмдүгүндөгү толук жетилген, кемчиликсиз коомдук түзүлүштү куруу болгон. Анын негизги максаты коомдук турмушта акыл-эс менен адилеттүүлүктүн, гуманитардуулуктун принциптерин бекемдөө. Бул жерде сөз тез арада жүзөгө ашыруучу социалдык-саясий талаптар (сөз эркиндиги, абийир эркиндиги, адамдардын тең укуктуулугу ж.б.), коомду кайра куруунун ар кандай долбоорлору жөнүндө болуп жатат[7]. Кыргыз агартуучулары үчүн Калыгул жазгандай – *“Улук адыл болбосо,; Убара болот эл карып.”* [4.46] – адилеттүүлүк коомдун өнүгүшүнүн кыймылдаткыч күчү. Адилеттүүлүк болбогон жерде өсүү болбостугун түшүнгөн агартуучуларбыз, аны (адилеттүүлүктү) бийик адеп-ахлактык, адамгер-

<sup>4</sup> Бул жол аягына чейин 1917-жылга чейин бүткөн эмес.

<sup>5</sup> КР УИА КЖФ. Инвен. №1268. 435-436 бб.

чилик, боорукердик, кең-пейилдүүлүк сапаттар менен шайкеш кеңири мааниде түшүндүрүшкөн. Бирок кыргыз агартуусунун баштапкы этабындагы (XIX к.) агартуучулар социалдык-саясий талаптарды коюшкан эмес. Падышачылык Россиянын курамына киргенден кийин гана социалдык-саясий мүнөздөгү талаптар пайда болгон. Муну биз Шабдан баатырдын 11 пункттан турган петициясынан көрөбүз [15.109-111]. Аталган петицияда Жети-Суу областында жашаган жергиликтүү мусулман элдеринин атынан жазылган диндик, социалдык-саясий, агартуу кыймылына байланышкан маселелер да каралган.

Кыргыз агартуусунун тарыхынын хронологиялык чеги боюнча изилдөөчүлөрдүн көз караштарындагы айырмачылыктарды байкайбыз. Бир катар илимий эмгектерде кыргыз агартуусунун тарыхын, башталышын XIX кылымдын экинчи жарымынан баштап, Россия империясынын курамына кириши менен байланыштырышат<sup>6</sup>. Ал эми айрым окумуштуулар кыргыз агартуусунун тарыхын XVIII кылымдын аягы – XIX кылымдын биринчи жарымынан баштап карашат<sup>7</sup>. Агартуунун калыптануусундагы ислам динин факторлорун эске алып, XIX к. - XX к. башындагы коомдук өнүгүүнү анализдөө менен кыргыз агартуусунун калыптануу этабын XIX кылымдын башына таандык десек туура болчудай.

Адамзаттын тарыхындагы бардык коомдук-маданий этаптардын калыптануу, өнүккөн же болбосо кийинки коомго өтүү мезгили сыяктуу кыргыз агартуусунун калыптануу, жетилүү, өнүгүү этаптарынын болушу табыгый нерсе. Башкача айтканда, кыргыз агартуусунун тарыхын үч этапка бөлүп карасак болот:

Агартуунун биринчи этабы XVIII кылымдын аягынан баштап – XIX кылымдын 70-жылдарына чейинки, калыптануу мезгили. Кыргыз агартуу идеясынын калыптануу этабы табигыйлуулугу менен айырмаланат. Анткени кыргыз агартуучулары өздөрүн агартуучуларбыз, акылмандарбыз деп эсептешкен эмес, алар турмуштун зарылчылыгына, талабына ылайык, демейки, күндөлүк иштерин (агартуучулук) аткарып, аркалап келишкен. Ал эми кыргыз агартуусундагы “табигыйлуулуктун” түпкү маани мазмуну, идеясы элдик фольклордо, кыргыз акылмандарынын, агартуучуларынын дүйнөтаанымынан келип чыккан ой-топтомдорунда камтылган. Бул мезгилдин белгилүү агартуучулары элдик билимди алып жүрүүчүлөр, манасчылар, Калыгул, Арстанбек баштаган акындар, Молдо Нияз, Нурмолдо, Алымбек Асан уулу ж.б. болушкан.

XIX кылымдын 70-жылдарынан баштап кыргыз агартуусунун жаңы, жетилүү этабы башталып, 1916-жылдагы революцияга чейинки мезгилди камтыйт. Мурунку этапка караганда мында идеялык булактар менен агартуунун маани мазмунундагы өзгөчөлүктөр

да айырмаланып турат. Агартуунун бул этабына аймактын Европа маданиятына тартылышы, орус-тузем мектептеринин, жадидчилик кыймылдын жайылышы, элдин илим, билимге болгон муктаждыгы, өнөр жайдын калыптана башташы мүнөздүү. Агартуучулуктун жетилүү этабы Шабдан Жантай уулунун, Э.Арабаев, Осмоналы Сыдык уулу, Б.Солтоноев, Молдо Кылыч, Токтогул, Тоголок Молдо, Алдаш Жэенике уулу ж.б. агартуучулардын ишмердүүлүктөрү менен коштолот.

1916-жылдан баштап XX к. 20-жылдарын камтыган агартуучулуктун өнүккөн этабы. Агартуучулуктун үчүнчү этабы улуттук аң-сезимдин өсүшү, көз карандысыздык, мамлекеттүүлүк үчүн болгон күрөш менен коштологон. Эки доордун агартуучулары: Э.Арабаев, К.Шабданов, А.Сыдыков, Ж.Абдрахманов, К.Тыныстанов ж.б. улуттук агартуунун калыптанышындагы коомдук жана агартуучулук ишмердүүлүктөрү. Натыйжада коомдук-саясий, социалдык мамилелердин жаңы деңгээлде өнүгүүсү кыргыз агартуусунун калыптанып, өнүгүшүнүн негизин түзгөн. Кыргыз агартуучуларынын негизги идеясы кыргыз элинин биримдиги, анын түпкү мааниси кыргыз урууларынын башын бириктирген бирдиктүү мамлекетинин, адилеттүү коомдук түзүлүшү, эң негизгиси маданиятынын өнүгүшү болгон.

Кыргыз агартуусунун же агартуучулук кыймылына, процессине төмөндөгүдөй шарттар менен мүнөздүү белгилер таандык:

- Кыргыз агартуусунун калыптанышына коомдук-экономикалык өнүгүүнүн таасири тийген;
- Кыргыз агартуусу Түркстан, Борбордук Азия аймагындагы элдердин маданиятынын контекстинде өнүккөн;
- Кыргыз агартуусунун калыптанышына көчмөн маданияттын негизинде калыптанган элдик чыгармачылыктын салымы чоң болгон;
- Кокон хандыгынын мезгилинен баштап кыргыз элинин жашоо-турмушуна, маданиятына таасири күч ала баштаган исламдын агартуучулугу өзгөчө роль ойногон;
- Россиянын курамына кириши менен болгон коомдун өнүгүшүндөгү өзгөрүүлөр;
- Жадидчилик кыймылдын кеңири жайыла башташы;
- Элдин эркиндикке болгон умтулуусу. Улуттук аң-сезимдин өсүшү

#### Адабияттар:

1. Абдрахманов Т. Исламское образование: взлеты и падения. // Кут билим. 12-июль 2013.
2. Абдуллин Я. Г. Татарская просветительская мысль. – Казань, 1976.
3. Абрамзон С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Ф.: Кыргызстан, 1990. – 480 с.
4. Акылман Калыгул: Ырлар, акыл-насааттар, даректүү баяндар, илимий-изилдөөлөр. /Түз. С.Мусаев, А.Акматалиев. Б.: «Шам», 2000.- 272 б.

<sup>6</sup> Измайлов А.Э, Мукасов Ы.М., Үмөтов Э.А, Токтогулова Г., Асипбаева М.

<sup>7</sup> Байгазиев С.О., Султанова М., Ибрагимов О.

5. Байгазиев С.О. Ала-Тоодогу агартуунун тарыхынын кыскача очерки: XVII кылымдан 1917-жылга чейин. – Б., 2005. – 77 б.
6. Джаманкараев А.Б. Развитие торговли в Киргизии в к XIX и XX в. – Ф.: Илим, 1965.
7. Длугач Т.Б. Три портрета эпохи Просвещения. Монтескьё. Вольтер. Русс (от концепции просвещенного абсолютизма к теориям гражданского общества). – М. 2006. – 256 с.
8. История Киргизской ССР. Т. 1. – Ф.: «Кыргызстан», 1984. – 798 с.
9. Карыева А.К. Жазгыч-акындар жана кыргыз тарыхы (XIX к.-XX к. башы. – Б.: «Maxprint». 2011. – 168 б.
10. Локк Дж. Сочинения в трех томах Т.3. – М.: Мысль, 1988. – 668 с.
11. Мукасов Ы.М., Үмөтов Э.А. Кыргыз маданиятындагы агартуучулук. – Б.: Илим, 2010. – 160 б.
12. Роузенталь Ф. Торжество знания. Концепция знания в средневековом исламе. – М.: Наука, 1978. – 372 с.
13. Сыдыков О. «Мухтасар тарих Кыргызия», «Тарих кыргыз Шадмания». – Б.: «Турар», 2014. -320 б.
14. Усенбаев К.У. Восстание 1916 года в Киргизии. – Ф.: Илим, 1967. – 327 с.
15. Шабдан Джантаев: эпоха и личность: Документы и материалы / – Б.: Шам, 1999. – 280 с.

**Рецензент: д.и.н., профессор Батырбаева Ш.**